

In de schaduw van het Arabisch

Over niet-arabische talen en culturen
in Noord-Afrika en het Midden-Oosten

Rede uitgesproken door

Prof. Dr. Harry Stroomer

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Faculteit der Letteren vanwege de stichting *Het Oosters Instituut* op het gebied van het *Afroaziatisch, in het bijzonder Berberse en Zuidsemitische talen* aan de Universiteit van Leiden op 8 oktober 2002.

Mijnheer de Rector Magnificus,
Leden van het bestuur van het Oosters Instituut,
Leden van het curatorium van deze Bijzondere Leerstoel,
Zeer gewaardeerde toehoorders.

1 Inleiding

Ik lees U twee korte aantekeningen voor uit mijn veldwerkdagboekjes. De eerste is van 1 augustus 1980, uit de tijd dat ik veldwerk deed op het gebied van het Oromo¹ in Noord-Kenya:

Ik werd hartelijk ontvangen op een islamitische missiepost in Isiolo. Daar logeerde ook een Oromo-talige imam uit Baalee, Zuid Ethiopië. Ik vertelde hem over mijn onderzoek. Wat later in het gesprek vertelde ik hem over mijn belangstelling voor Oromo liederen over islamitische onderwerpen. Op dat moment sloeg de stemming om. Hij keek plotseling streng. Als ik de islam wilde bestuderen moest ik Arabisch leren, en niet omgaan met de simpele zielen die hier overal islamitische liederen lopen te zingen voor Sheikh Husen van Baalee².

De tweede aantekening heb ik in april 1998 gemaakt, tijdens mijn veldwerk op het gebied van het Tasjelhiyt Berber in Taznakhte Qasba, een dorp ten zuid-westen van Ouarzazate in de pre-saharaanse gebieden van Zuid-Marokko:

Terwijl we daar zo zitten, komt er een knappe, lange Berberse vrouw bij ons staan en ze vraagt aan Mohamed wat deze Europeaan hier komt doen. “Hij komt onze taal bestuderen, het Tasjelhiyt Berber.” “Wat?” Ze kijkt geamuseerd en spottend tegelijk en zegt dan dat ik beter Arabisch kan gaan leren. Ik was bezig iets op te schrijven en had geen zin in deze discussie. Mohamed neemt het voor me op: “Ja, maar dat kent hij al.” Dan zegt ze, als om haar uitspraak kracht bij te zetten: *Tashllhiyt ibzdan* “Tasjelhiyt Berber is urine, d.w.z. het is geen cent waard.” Ze onderstreept haar betoog door de lof-trompet te steken over het Arabisch, “Ja, dat van de Koraan natuurlijk, niet die brabeltaal die de mensen hier op straat spreken.”

De boodschap van deze Berberse vrouw uit Zuid-Marokko en de Oromo-talige imam uit Zuid-Ethiopië is duidelijk, een boodschap die ik vaak heb gehoord tijdens mijn veldwerk: houd je bezig met “het Arabisch” en niet met andere, lokale, talen; houd je bezig met de Koraan, met de uitleg van de Koraan, of met de Hadith, de uitspraken van de Profeet, maar niet met lokale islamitische tradities, verwoord in lokale talen. Met deze nadrukkelijke trouw aan de centrale islamitische cultuur en aan “het Arabisch” wordt in feite de grote taalkundige en culturele diversiteit binnen de arabisch-islamitische wereld ontkent.

Wanneer we de taalkundige diversiteit nader bekijken dan zien we dat alle twintig landen in het Midden Oosten en Noord-Afrika die we “Arabische” landen noemen, ver-

schillende vormen van Arabisch binnen hun grenzen hebben, namelijk Arabische spreektaalen enerzijds en Modern Standaard Arabisch als gemeenschappelijke schrijftaal anderzijds. Dat zal voor de meesten van U bekend zijn. Minder bekend is echter dat er in diezelfde twintig “Arabische” landen van oudsher ook *andere* talen dan de genoemde vormen van Arabisch voorkomen: Berberse talen, Koptisch, Koerdisch, Nubisch, Bedja, Mehri, Jibbali, Harsusi, Soqotri, Neo-Aramees, etc. Bovendien zijn er landen, zoals Mali, Niger, Tsjaad, Ethiopië, Somalië, Kenya, die we niet direct als “Arabische landen” bestempelen, maar waar, op vergelijkbare wijze, vormen van Arabisch voorkomen naast andere talen, zij het soms in andere getalsverhoudingen.

De studie van *niet-Arabische talen en culturen* binnen dit grote Arabisch-Islamitische cultuurgebied, en dan met name van die talen die tot de zogenaamde Afroaziatische taalfamilie horen, is een van de belangrijkste onderwerpen van de bijzondere leerstoel die ik met deze oratie aanvaard.

Het verheugt me zeer dat voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse universiteiten door middel van een leerstoel, expliciete aandacht wordt geschonken aan Afroaziatische en Berberse talen. Zuidsemitische talen, in feite de minder bekende helft van de gehele Semitische taalfamilie, vormen het derde deel van mijn opdracht. Deze talen maakten tot 1992 deel uit van de opdracht van prof. A.J. Drewes.

Ik zal in deze oratie proberen een globaal overzicht te geven van het vakgebied aan de hand van de drie deelgebieden van de opdracht. Ik wil daarbij ook ingaan op aspecten van de culturen die schuil gaan achter de talen die ik noem.

2 Afroaziatisch

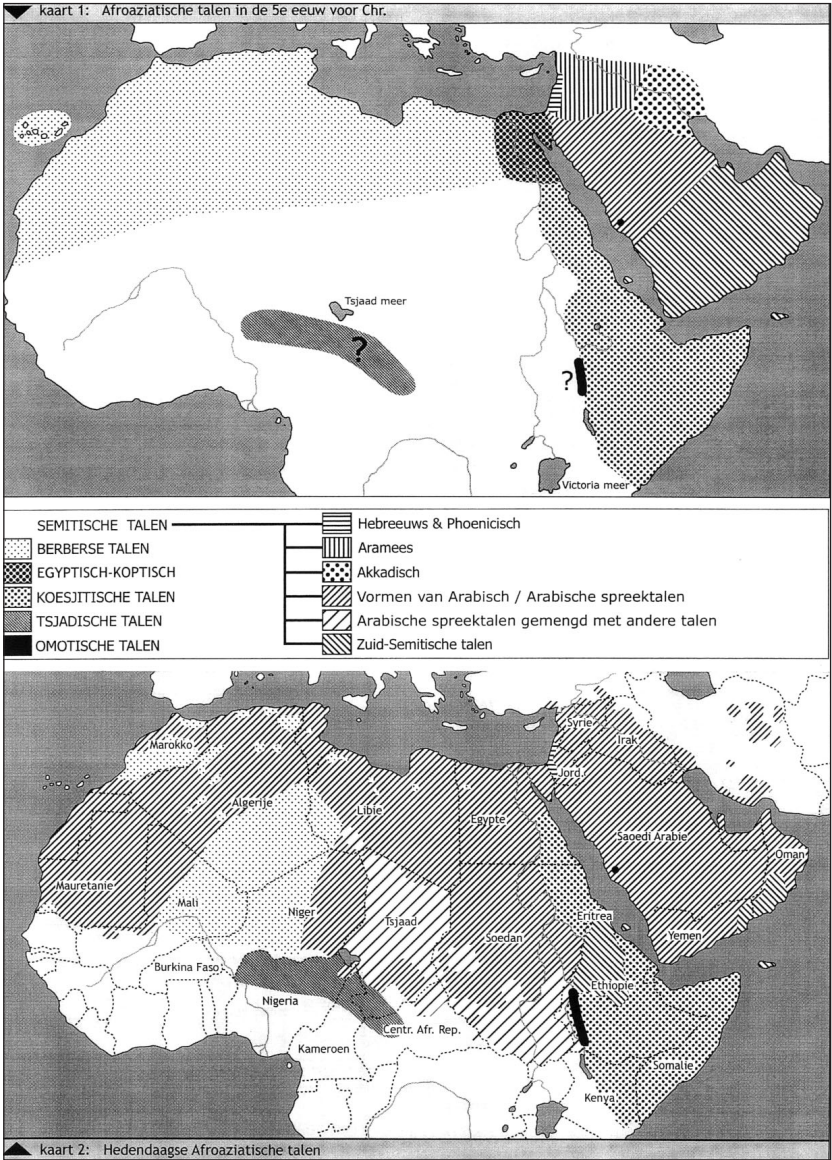
Het Afroaziatisch is, na het Indo-Europees, het Tibeto-Birmaans en het Niger-Congo, de vierde makro-taalfamilie van de wereld. Het omvat zes taalfamilies waartoe gezamenlijk ongeveer 220 talen behoren die gesproken worden door 225 miljoen mensen³.

Afroaziatisch als taalwetenschappelijk concept is ontstaan in de periode 1800-1950. Geleerden ontdekten dat taalfamilies binnen deze makro-taalfamilie verwant moesten zijn, omdat met name de vormleer van de talen binnen de betreffende taalfamilies vergelijkbaar bleek te zijn. Sinds 50 jaar is Afroaziatisch een algemeen geaccepteerd concept in de academische wereld. Het label “Afroaziatisch” heeft algemeen ingang gevonden na de publicatie van Joseph Greenberg’s *The languages of Africa* in 1963.⁴

Op de handout vindt U twee kaarten waarop de zes taalfamilies te vinden zijn die tot het Afroaziatisch behoren.

Kaart 1 geeft een beeld van het Midden Oosten en Noord-Afrika in de 5e eeuw vóór Christus en laat ondermeer de oorspronkelijke locatie zien van vier van de zes taalfamilies.

De eerste Afroaziatische taalfamilie, die van de Semitische talen, is in deze periode nog geconcentreerd in één, aaneengesloten gebied. We zien in het Midden Oosten het

Hebreeuws, het Phoenicisch, het Aramees, het Akkadisch en op het Arabische schiereiland “vormen van Arabisch” en “Zuidsemitische talen”.

Op het Afrikaanse continent zijn in de vijfde eeuw voor Christus dus nog géén Semitische talen te vinden, met uitzondering van een aantal Punisch-Phoenicische factorijen langs de Noord-Afrikaanse kust, niet aangegeven op deze globale kaart. In deze tijd worden over heel Noord-Afrika Berberse talen gesproken, de tweede Afroaziatische taalfamilie.

De derde tak van het Afroaziatisch, het Egyptisch-Koptisch, vindt U in het oude Egypte; het is géén taalfamilie maar één taal, met een zeer lange taalgeschiedenis. Het is het Egyptisch van de farao's, de taal die zich uiteindelijk ontwikkelt tot het Koptisch.

Ten zuiden van Egypte ziet U het gebied waar Koesjitische talen worden gesproken, de vierde Afroaziatische taalfamilie, waarvan het hedendaagse Oromo en het Somali de bekendste representanten zijn.

De vijfde Afroaziatische taalfamilie, die van de Tsjadische talen, genoemd naar het Tsjaad meer, zijn pro memorie op deze kaart aangegeven; we weten niet waar ze zich in de 5e eeuw voor Chr. bevonden. Dat geldt ook voor de kleine taalfamilie van de Omotische talen die door sommigen als zesde taalfamilie van het Afroaziatisch wordt gezien.

Genoemde taalfamilies zijn dus verwant binnen het Afroaziatisch hetgeen vooral duidelijk is in de morfologie. Als men een werkwoordsrijtje uit Semitische talen vergelijkt met een werkwoordsrijtje uit bijvoorbeeld de Berberse talen dan springen de gemeenschappelijke elementen in het oog.⁵

De belangrijkste, hedendaagse Afroaziatische talen, zoals Berberse talen, Oromo, Somali, Hausa, worden gesproken door voornamelijk muslimes; veel van deze talen zijn dan ook in meer of mindere mate beïnvloed door vormen van Arabisch, de grootste Afroaziatische taal, de taal die we met de islam associëren.

Kaart 2 geeft de huidige situatie weer van talen in Noord-Afrika en het Midden Oosten. De situatie is, zoals U ziet, drastisch veranderd. Als we de kaarten vergelijken zien we dat er twee groepen Semitische talen zijn gemigreerd, we zouden kunnen spreken van *twee Semitische expansies*, beide afkomstig van het Arabisch schiereiland.

Het vertrekpunt van de *eerste Semitische expansie* is het zuiden van het Arabisch schiereiland dat van de 7e eeuw voor Chr. tot de opkomst van de Islam in de 7e eeuw na Christus een hoogontwikkelde cultuur kende. Sprekers van Zuidsemitische talen uit dit cultuurgebied steken, vanaf ongeveer 400 voor Christus, over naar het Afrikaanse continent en vestigen zich in gebieden die overeenkomen met de noordelijke helft van het huidige Eritrea en de hooglanden van het hedendaagse Ethiopië. De Zuidsemitische talen dringen dus het Koesjitisch taalgebied binnen en daarmee komt er een taalkundige en culturele interactie op gang die tot op heden doorgaat en bepalend is voor de taalsituatie in het huidige Eritrea en Ethiopië.

Het vertrekpunt van de *tweede Semitische expansie* is het noorden van het Arabisch schiereiland. Na de opkomst van de islam in de 7e eeuw na Chr. verspreiden

Arabischtaligen zich over, onder meer⁶, Noord-Afrika⁷. Deze expansie heeft uiteindelijk verstreckende gevolgen voor een grote reeks van Afroaziatische talen:

- Het Koptisch, het laatste stadium van het Faraonisch Egyptisch, wordt door Arabische spreektaal verdrongen;
- Dit geldt ook voor de meeste Zuidsemitische talen op het Arabische schiereiland, enkele ervan weten zich op de zuidelijke rand te handhaven;
- In Noord-Afrika breiden Arabische spreektaal zich uit ten koste van Berberse talen.
- Arabische spreektaal komen na de 14e eeuw van onze jaartelling in contact met het Hausa, de belangrijkste Tsjadische taal, gesproken in Noord-Nigeria.
- In dezelfde tijd begint de invloed van Arabische spreektaal op Koesjitiese talen als Somali en Oromo, Afar en Beja.

Gezien de enorme invloed van Arabische spreektaal wil ik, bij wijze van intermezzo, even stil te staan bij de vraag wat voor een soort Arabisch zich nu eigenlijk bij de tweede expansie verspreidde; of anders gezegd: hoe weten we dat het Arabische spreektaal zijn die zich verspreid hebben en niet een andere vorm van Arabisch, bijvoorbeeld Klassiek Arabisch of Koraan Arabisch?

Laten we eens kijken naar de taalsituatie aan de vooravond van deze tweede expansie. In de tijd van de profeet Muhammad werden er op het Arabische schiereiland verschillende vormen van Arabisch gesproken. De profeet zelf sprak ongetwijfeld de Arabische spreektaal van Mekka van die tijd. Dat was iets anders dan de taal van de Koraan. De Koraan benadrukt in een aantal passages dat Muhammad niet tot de “dichters” (*shu‘arâ*) behoort. Je zou zeggen: kennelijk doet de taal van de Koraan dus denken aan die van “dichters”. Hoe hoog deze dichterlijke taal verheven is boven die van gewone mensen kunnen we lezen in die passages van de Koraan, waar dit Arabisch een wonder op zich wordt genoemd en niet te imiteren, de *i‘jâzu-lqur‘ân*, de onnavolgbaarheid van de Koraan.

Dit zijn twee aanwijzingen dat er tijdens het leven van de Profeet al een onderscheid werd gemaakt tussen enerzijds een Arabische dichterstaal en anderzijds lokale Arabische spreektaal.

Het belangrijkste argument om aan te nemen dat het Arabische spreektaal zijn geweest die zich aan het begin van de islamitische expansie hebben verspreid, wordt geleverd door de zogeheten methode van interne reconstructie uit de historische taalkunde. Als we, met de genoemde methode, een gemeenschappelijk voorstadium van hedendaagse Arabische spreektaal reconstrueren, dan komen we uit op een bundel van morfologische kenmerken, die gemeenschappelijk is voor alle Arabische spreektaal, een bundel kenmerken die echter niet voorkomt in Koranisch Arabisch, Klassiek Arabisch of het daaruit voortgekomen Modern Standaard Arabisch. Arabisten onder U moeten bij deze bundel van morfologische kenmerken maar even denken aan de lijst die Ferguson in zijn artikel “The Arabic Koinè” heeft gepubliceerd⁸. Het bestaan van een dergelijke bundel van gemeenschappelijke morfologische kenmerken kan niet worden verklaard door te veronderstellen dat de Arabische spreektaal van Marokko tot

Irak, in hun latere taalkundige ontwikkeling, ieder afzonderlijk toevallig op dezelfde bundel van morfologische kenmerken zijn uitgekomen. Het is meer aannemelijk, dat Arabische spreektaal met deze bundel in zich, zich vanuit één punt hebben verspreid en dat deze bundel morfologische kenmerken dus met de genoemde expansie aan het begin van de 7e eeuw is uitgezwermd⁹.

Klassiek Arabisch bestond nog niet ten tijde van deze expansie, maar is later ontstaan. Twee à drie eeuwen na de dood van de Profeet hebben Arabische geleerden, zogeheten Arabische grammatici, een vorm van Arabisch *geconstrueerd*, dat wij thans Klassiek Arabisch noemen. Dat deden ze op basis van de tekst van de Koraan en een corpus van traditionele gedichten in de zoëven genoemde dichtersaal. Deze Arabische grammatici construeerden een taal die op dat moment niet als natuurlijke taal bestond. Ze bemoeiden zich niet met de Arabische spreektaal die rondom hen werden gesproken. Ze brachten, met hun eigen methoden, de toen reeds archaische morfologie van dat corpus van “dichterlijk Arabisch” in kaart. Vanuit de Arabische spreektaal bekeken is er een overgemorfologiseerde vorm van Arabisch uit de handen van de grammatici gekomen.

Omdat de morfologie van de Koraan in hun grammaticale analyses was verwerkt, kregen hun geschriften een groot prestige. Dit door de grammatici geconstrueerde Klassieke Arabisch is later in de hele arabisch-islamitische wereld als norm overgenomen en in het onderwijs ingevoerd. Deze taal is de drager geworden van het arabisch-islamitische gedachtegoed. Het Klassiek Arabisch en het daaruit ontwikkelde Modern Standaard Arabisch zijn zo zeer uitgegroeid tot prestigetaal en taalkundige norm, dat men deze vormen “het Arabisch” is gaan noemen.

Arabische *spreektaal* hebben een *natuurlijke* taalontwikkeling doorgemaakt, vanaf de pre-islamitische tijd tot nu, van generatie op generatie. De grote taalkundige diversiteit binnen de Arabische spreektaal is eveneens door natuurlijke taalontwikkeling ontstaan. Het door de Arabische grammatici in boeken beschreven Klassiek Arabisch heeft op de primaire ontwikkeling van spreektaal geen invloed gehad. Arabische spreektaal zijn dus niet door processen van verbastering of processen van pidginisering uit het Klassiek Arabisch ontstaan¹⁰, zoals je vaak hoort beweren.

Ik keer weer terug naar het Afroziatisch. Ik stel vast dat de twee zoëven besproken Semitische expansies vanuit het Arabisch schiereiland bepalend zijn geweest voor de geschiedenis en de cultuur van zeer veel Afroziatische talen. Na de eerste Semitische expansie komen Zuidsemitische talen in contact met Koesjitische talen; bij de tweede Semitische expansie komen Arabische spreektaal in contact met Berberse, Tsjadische en Koesjitische talen. Tot zover mijn opmerkingen over het Afroziatisch.

3 Zuidsemitische talen en culturen

Ik ga nu over tot de Zuidsemitische talen, een van de twee taalgebieden die in het bijzonder worden genoemd in de opdracht van deze leerstoel. Ik zal de belangrijkste elementen van de Zuidsemitische taalgeschiedenis chronologisch bespreken. U ziet op de

achterkant van de handout kaarten van de betreffende gebieden en U hebt de twee Semitische expansies vers in het hoofd.

Allereerst enige opmerkingen over *het cultuurgebied van waaruit de eerste Semitische expansie* plaatsvond. Zoals ik reeds bij kaart 1 heb opgemerkt was het zuidelijke deel van het Arabische schiereiland, met name het grondgebied van het hedendaagse Jemen, in de periode van de 7e eeuw v.Chr. tot de opkomst van de Islam in de 7e eeuw n.Chr. een belangrijk cultuurgebied. Het was een sedentaire, op landbouw gebaseerde samenleving met grote betrokkenheid bij de internationale karavaanhandel. De Romeinen hadden handelscontacten met deze beschaving en noemden het gebied in hun geschriften “Arabia Felix”, het “Gelukkige Arabië”. Deze beschaving heeft ons een grote hoeveelheid inscripties nagelaten, inscripties die op steenplaten werden gebeiteld of op rotswanden ingekrast of, in uitzonderlijke gevallen, in brons gegoten. Er zijn ongeveer 50.000 inscripties op steen bekend, variërend van kleine brokstukken tot grote lappen tekst. Elke dag worden er nieuwe bij gevonden.

Ongeveer 15 jaar geleden is er een totaal nieuw type inscripties uit hetzelfde cultuurgebied ontdekt: inscripties op kleine stokjes, in waarschijnlijk dezelfde Zuidsemitische taal, maar geschreven in een cursief schrift, dat anders is dan het schrift van de inscripties op steen. Deze stokjes, 10-15 cm in lengte, zijn veelal gesneden uit de centrale ribbe van palmblad. In de vroege Arabische historische literatuur zijn dergelijke stokjes bekend als *jarid* of *jarida*, hetgeen in de Arabische woordenboeken inderdaad vertaald wordt met “de centrale ribbe van een palmblad”. In de latere periode is het woord *jarida* “krant” gaan betekenen.

Van deze inscripties op hout, die tien, vijftien jaar geleden nog een zeldzaamheid waren, zijn er thans ongeveer 5000 te vinden in collecties in Europa en Jemen. In de Leidse Universiteitsbibliotheek ligt een collectie van ongeveer 300 van deze stokjes, de enige collectie die tot nu toe is geïnventariseerd en getranscribeerd, het werk van de emeriti Ryckmans en Drewes, pioniers op dit gebied.

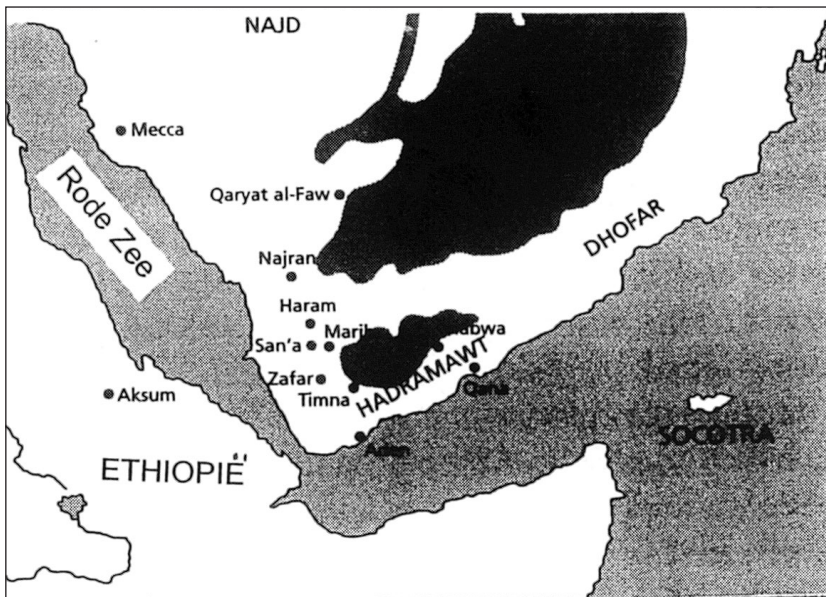
Waarom zijn deze oude, Zuidsemitische inscripties van pre-islamitisch Zuidarabië nu zo belangrijk? Het eerste antwoord is: ze representeren de vroegste vorm van Zuidsemitisch en dat is van taalkundig belang. Maar een tweede antwoord, dat U waarschijnlijk meer zal aanspreken, is, dat deze inscripties het vroegste, geheel authentieke materiaal vormen dat ons in staat stelt inzicht te verwerven in de wereld waarin de Islam is ontstaan. Dank zij deze epigrafische bronnen weten we, onder meer, dat er religieuze en culturele elementen uit de pre-islamitische tijd in de Islam zijn blijven voortleven en door de Islam zijn geïncorporeerd. Ik wijs in dit verband op de bedevaart, op reinheidswetten en op koopcontracten met condities die we uit de islamitische rechtspraak kennen. Al met al is de pre-islamitische, Zuidsemitische epigrafie een snel groeiend en veel belovend onderzoeksterrein.

Zuidsemitische talen domineerden de taalkundige kaart van het schiereiland van de pre-islamitische periode. Het verspreidingsgebied van deze talen was waarschijnlijk groter dan op kaart 1 is aangegeven. Er zijn aanwijzingen dat Mekka, de belangrijkste stad van de islam, in Zuidsemitisch taalgebied heeft gelegen. De etymologie van de oor-

spronkelijke naam van deze stad is duidelijk Zuidsemitisch. Mekka heet in de *Geographia* van Ptolemeus, een geschrift uit de tweede eeuw na Chr. *makôraba*¹¹; De betekenis van *makôraba* zou “heilgdom, tempel” kunnen zijn, zoals *mekwrâb* in het Klassiek Ethiopisch, maar in ieder geval afgeleid van het Zuidsemitische werkwoord *karaba* “zegenen”¹², verwant met *karabu* in het Akkadisch en met *bâraka* in het Arabisch, na metathesis van de eerste en derde medeklinker.¹³

Bij de eerste Semitische expansie, vanaf ongeveer 400 v. Chr. (zie kaart 3a) steken sprekers van Zuidsemitische talen vanuit dit cultuurgebied over naar het Afrikaanse continent. Daar ontwikkelt zich in het noorden van het huidige Eritrea, rond de plaats Aksoem, het zogeheten Aksoemitische rijk, met ook daar weer een geheel eigen Zuidsemitische epigrafie¹⁴

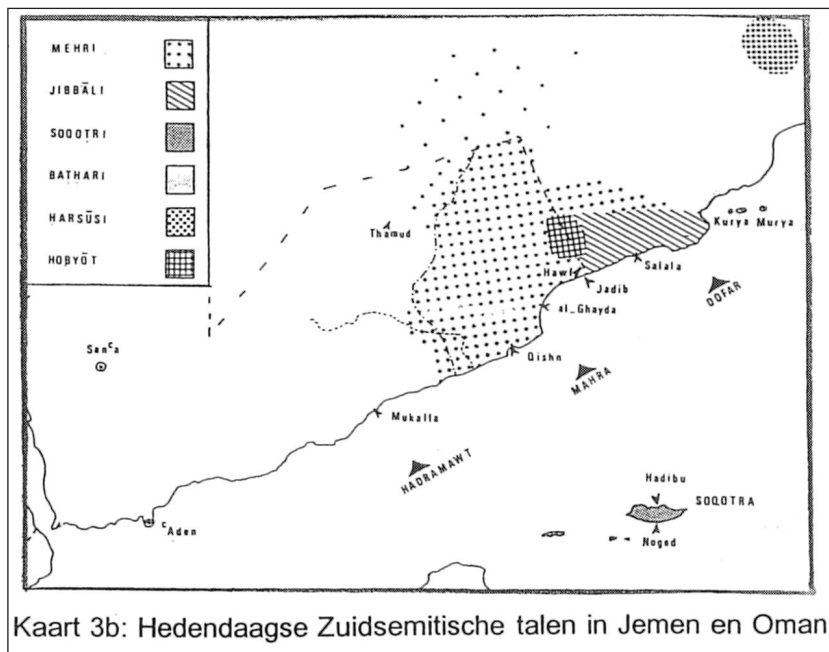
Het Aksoemitische rijk was dé belangrijke machtsfactor in die regio gedurende tenminste twee eeuwen voor de komst van de islam. De uitstraling ervan was voelbaar tot ver op het Arabische schiereiland en weerklinkt, eeuwen later, in Arabische historische bronnen. Zo vond er in 572 na Chr., het geboortjaar van de Profeet Mohammed¹⁵, een veldtocht plaats, geleid door Abraha, generaal van de toenmalige koning van Aksoem gericht tegen de stad Mekka. Deze stad had geweigerd belasting af te dragen aan Aksoem, en daarom rukte Abraha met olifanten tegen Mekka op. De actie mislukte. Het voorval wordt genoemd in de Koraan, soera 105, genaamd de “soera van de olifanten”.

Kaart 3a: Pre-islamitisch Zuid-Arabië, Mekka, Aksoem

Ook de Profeet Muhammad kende het machtige Aksoem. Wanneer zijn eerste aanhangers worden bedreigd door vijandige Mekkanen, raadt hij ze aan bescherming te zoeken bij de koning van Ethiopië in Aksoem. Dit koninkrijk was in de 4e eeuw na Chr. tot het Christendom overgegaan. Daar zouden de nieuwe Muslims, immers ook monotheïsten, bescherming kunnen krijgen¹⁶.

Als gevolg van de tweede expansie, die van “Arabische spreektaalen” in de 7e eeuw na Chr., werden de Zuidsemitische talen van de zuidelijke helft van het schiereiland teruggedrongen naar afgelegen gebieden in Jemen en Oman, in een proces dat enkele eeuwen heeft geduurd; op kaartje 3b zien we de zes Zuidsemitische talen die dat hebben overleefd en tot op de dag van vandaag in die landen worden gesproken¹⁷. Deze Zuidsemitische talen en de Arabische spreektaalen in deze landen hebben elkaar sterk beïnvloed vooral in morfologie en lexicon.

Geleidelijk schuift het zwaartepunt van de Zuidsemitische talen weg van het Arabische schiereiland in de richting van het Afrikaanse continent. Daar worden in de 12e eeuw n. Chr., na een historisch duistere periode, de contouren zichtbaar van een groot Christelijk rijk waarin de cultuurtaal het Klassiek Ethiopisch is.

De literatuur, die in deze Zuidsemitische taal is geschreven, is overwegend Christelijk-religieus van inspiratie, in cultureel en literair opzicht vergelijkbaar met bijvoorbeeld de Koptische, Armeense en Syrische literatuur.

Het Klassiek Ethiopisch is de taal van het vroegere en huidige Ethiopisch Christendom, dat met zijn 15 miljoen gelovigen veruit de grootste, levende, variant is van het Oosters Christendom. In deze taal vinden we, naast religieus getinte werken, een aantal werken die geplaatst kunnen worden in het brede kader van literaturen van het Midden Oosten. Ik noem hier als voorbeeld de *Kebra Nagast*, “de Grootheid der Koningen”, het nationale epos van Ethiopië, het verhaal van de verhouding van de Koningin van Sjeba met Koning Salomon. In diverse talen en in verschillende versies kun je lezen hoe de ontmoeting plaats vond en dat wil ik U niet onthouden:

Koning Salomon had van zijn raadslieden gehoord dat de Koningin van Sjeba mogelijk een demon was met harige bokkepoten. Salomon verzon een list: hij liet in de ontvangstzaal een glazen vloer aanleggen. Toen de Koningin van Sjeba binnenkwam zag ze de glanzende vloer en dacht dat het water was. Ze tilde haar rok op om door het water te lopen. Daar had Salomon op gewacht. Hij keek en kon tot zijn opluchting vast stellen dat ze gladde benen had.

Dit motief uit het verhaal van deze ontmoeting was bekend in de tijd van de Profeet Mohammed¹⁸. De Koraan volstaat met een zeer beknopte verwijzing in Soera 27, vers 45 die in de vertaling van Kramers luidt:

Toen zij het nu zag, hield zij het voor een watervlak en zij ontblootte haar benen. Hij zeide: het is een paleis, geglad met glasplaten.

En dat is alles wat de Koraan zegt over deze passage. In Koraancommentaren¹⁹ komt het volledige verhaal voor, zoals ik dat zoëven heb gegeven²⁰.

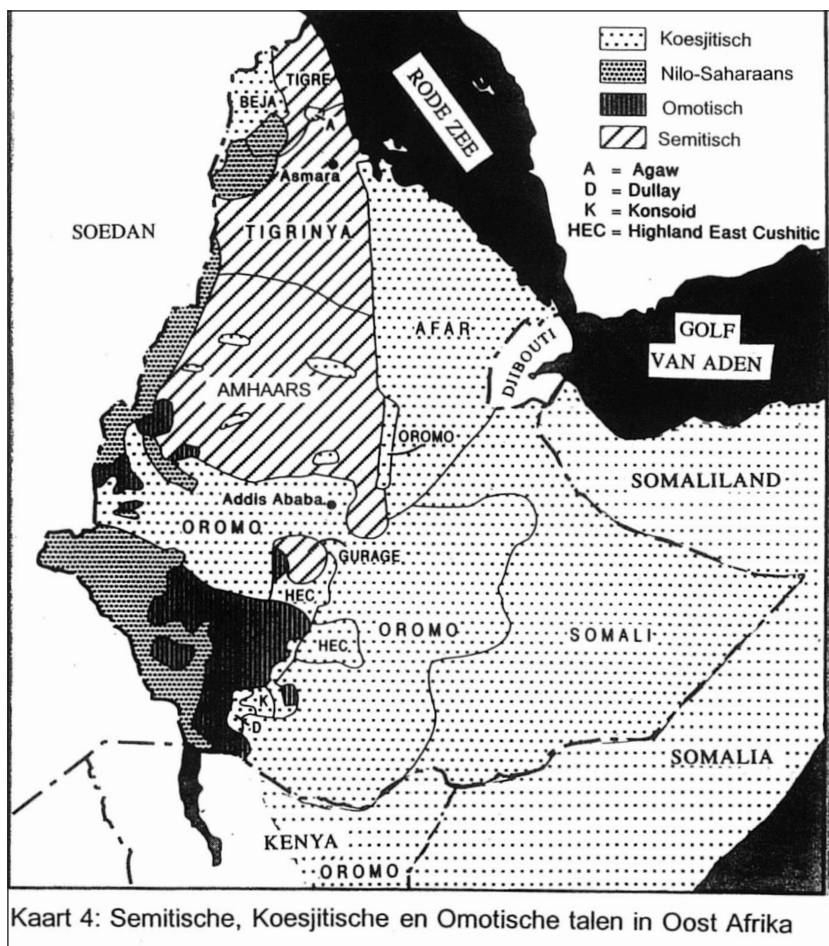
De afscheids-scene is eveneens de moeite waard, ik paraphraseer hier de Klassiek Ethiopische tekst²¹:

Voordat de Koningin van Sjeba weer zou vertrekken, wilde koning Salomon graag met haar vrijen. Hij nodigde haar uit voor een afscheidsmaal en gaf opdracht deze maaltijd flink te kruiden. Na de maaltijd nodigd Salomon haar uit met hem te slapen in het paleis. De koningin van Sjeba zegt: “Dat is goed als je me belooft dat je niets van me zult nemen wat je niet toekomt.” “Afgesproken,” zegt Salomon, “als jij mij hetzelfde belooft.” Midden in de nacht krijgt de koningin dorst en drinkt uit het kruikje dat Salomon naast zijn bed heeft staan. Salomon ziet zijn kans schoon, hij grijpt haar hand en zegt dat ze haar belofte heeft gebroken. De koningin sputtert tegen en zegt dat het maar één klein slokje water was. Salomon wijdt uit over het belang van water en doet tenslotte met haar wat hij van plan was. De Koningin van Sjeba baart na terugkeer in haar land een zoon, de eerste keizer van Ethiopië.

De Duitse Arabist-Zuidsemitist Enno Littman publiceerde een prachtige versie van

dit verhaal uit de recente orale traditie in Noord Eritrea²²:

Een meisje genaamd Eteye Azeb “koningin van het Zuiden” had een horrelvoet. Ze hoort van de grote medische kennis van ene Koning Salomon en ze besluit met haar vriendin, beide verkleed als man, bij hem op bezoek te gaan. Salomon vermoedt dat hij met verklede dames te maken heeft en geeft ze een kruidige maaltijd. In de nacht worden de meisjes wakker van de dorst en ze lopen de binnenplaats op waar ze een leren zakje met honing zien hangen. Daar likken ze van en ze worden dan door koning Salomon betrappt met alle gevolgen van dien.

Het verhaal over de romance tussen koning Salomon en de koningin van Sjeba had in Ethiopië tot zeer recente datum een politieke rol, namelijk het legitimeren van de “Salomonidische” dynastie, waarvan de beroemde keizer Haile Selassie de laatste telg was. Tot 1972 stond in de Ethiopische grondwet, artikel 2, dat de keizer een afstameling moest zijn van koning Salomon en de koningin van Sjeba.

In het Klassiek Ethiopisch vinden we ook historische literatuur, waaronder de annalen van de koningen van Ethiopië vanaf de 13e eeuw tot de 20e eeuw, in een bijna ononderbroken reeks. Uit deze bronnen wordt duidelijk dat de geschiedenis van Ethiopië grotendeels wordt bepaald door de strijd tussen Christendom en Islam.

Taalkundig gezien is het Klassiek Ethiopisch de sleutel tot de moderne Zuidsemitische talen van Ethiopië die U op kaart 4 in het schuin-gearceerde gebied aantreft. Deze lastige talen laten zich beter begrijpen als je Klassiek Ethiopisch kent. Talen als het Amhaars, het Tigrinya en het Tigre, komen in de loop van de 12e tot de 15e eeuw op als spreektaal. Het Amhaars wordt aan het eind van de 19e eeuw de nationale taal van Ethiopië, en is thans met zijn ongeveer 20 miljoen sprekers de tweede Semitische taal in de wereld.

De Zuidsemitische talen van het huidige Ethiopië, 15 in totaal, kennen een grote taalkundige verscheidenheid. Contact met meestal Koesjitisch-talige burens heeft taalkundige gevolgen gehad. Zo zijn bijvoorbeeld de syntactische overeenkomsten van het Koesjitische Oromo met het Zuidsemitische Amhaars frappant.

U ziet, Dames en Heren, Zuidsemitische talen in het algemeen bieden een breed en interessant spectrum aan onderzoeksgebieden: van epigrafie tot middeleeuwse literatuur, van moderne Zuidsemitische talen in Jemen en Oman tot moderne Zuidsemitische talen in Eritrea en Ethiopië.

4 Berberse talen en culturen

Ik stap nu over naar het tweede gebied dat in mijn opdracht in het bijzonder wordt genoemd, dat van de Berberse talen²³. Veel van de oorspronkelijk Berbertalige gebieden van Noord-Afrika worden na de “tweede Semitische expansie” gearabiseerd, in een proces dat waarschijnlijk vele eeuwen beslaat. Berberse talen worden thans in negen landen van Noord-Afrika gesproken, het is de moedertaal van ongeveer twintig miljoen mensen. De Berberse taalfamilie omvat acht à tien talen die in zeer wisselende mate onderling verstaanbaar zijn.

De meeste Berbertaligen vinden we in Marokko, zie kaart 5. Naar schatting de helft van de totale bevolking van meer dan 30 miljoen mensen spreekt daar van huis uit een Berberse taal. Marokko kent er drie: Rifijns Berber (*Tarifijt*) in het noorden, met één à twee miljoen sprekers; Midden-Atlas Berber (*Tamazight*) in het midden, met twee à drie miljoen sprekers en Tasjehiyt Berber (*Tashlhiyt of Tasusiyt*) in het zuiden, met zes à acht miljoen sprekers.

Based on the map by G. Colin in E. Lévi-Provençal (ed.), *Initiation au Maroc*, 3rd ed. Rabat 1945, p. 203.

Rifijns Berber

Midden Atlas Berber

Tasjelhiyt Berber

Arabische spreektaal

- 1 Agadir
- 2 Ouarzazate
- 3 Zagora
- 4 Marrakech
- 5 Essaouira (Mogador)
- 6 Safi
- 7 El Djedida (Mazagan)
- 8 Casablanca
- 9 Rabat
- 10 Meknès
- 11 Fès
- 12 Larache
- 13 Tangier
- 14 Tétouan
- 15 Nador
- 16 Oujda
- 17 Figuig

Kaart 5: Talen van Marokko

In Algerije spreekt ongeveer een kwart van de totale bevolking een Berberse taal, op een totaal van 30 miljoen mensen. De meest bekende zijn de 5 miljoen Kabyle-Berbers ten oosten van de hoofdstad Algiers (*Taqbaylit*). In de Aurès-bergen spreken een half miljoen à één miljoen mensen Chaouia-Berber (*Tashawit*).

In Libië is eveneens ongeveer een kwart van de bevolking Berbertalig, op een totaal van 6 miljoen²⁴.

Toerege Berbers tenslotte, ongeveer twee miljoen sprekers, vinden we in de Hoggar-bergen van het zuiden van Algerije (*Tahaggart*), in Niger (*Tayrt*), in Mali (*Tadghaq*) en het noorden van Burkina Faso (*Udalan*).

Veel Berbertaligen zijn uit hun oorspronkelijke woongebied gemigreerd, zowel naar gebieden binnen hun eigen vaderland als naar andere landen. De grootste stad van Marokko, Casablanca, is voor 60 procent Berbertalig; één op de tien inwoners van Parijs spreekt een Berberse taal. Thans, 2002, wonen er meer dan 250.000 Marokkanen in Nederland, hiervan is driekwart Berbertalig, dus ongeveer 170.000 mensen.

Berberse talen worden niet alleen over een enorm gebied gesproken, maar ook in sociaal en cultureel zeer uiteenlopende situaties: van vissers uit Agadir (Marokko) tot landbouwers in de Siwa-oase (Egypte), van schapenfokkers in Centraal Marokko tot kruideniers en handelaars in Casablanca; van Toearegs in de Sahara, tot Rifberberse migranten in Nederland.

Sinds het begin van de jaren 70 migreerden Marokkaanse Berbertaligen in groten getale naar Nederland en hun aanwezigheid heeft bijgedragen om deze talen en de bijbehorende sociale en culturele problematiek meer onder de aandacht te brengen van de Nederlandse academische wereld.

Onderzoeksmogelijkheden op het gebied van Berberse talen en culturen zijn er legio. Bijvoorbeeld op het gebied van de taalkunde. Zo is de positie van Berberse talen binnen het Afroziatisch slecht onderzocht. In het recente verleden zijn er wel uitspraken gedaan door geleerden als zouden Berberse talen sterker verwant zijn aan Semitische talen dan aan andere takken van het Afroziatisch. De Duitse taalkundige Otto Rössler heeft zelfs gesteld dat Berberse talen zo verwant zijn met Semitisch, dat ze mogelijk een hele vroege afsplitsing van de Semitische taalfamilie zouden kunnen zijn²⁵. Door anderen is de speciale band van Berberse talen met het Egyptisch-Koptisch weer benadrukt. Om een zinvol antwoord te kunnen geven op dergelijke vragen zouden we meer moeten weten over de reconstructie van proto-Berber en is een veel sterkere gerichtheid op historisch en taalvergelijkend onderzoek nodig²⁶.

Ook de taalbeschrijving van de Berberse talen vormt een grote uitdaging; we missen adequate grammatika's en woordenboeken van een aantal Berberse talen, waaronder de Marokkaanse, waarmee we in Nederland zo vaak te maken hebben. Het wordt tijd dat de vele sprekers van het Rifijns Berber in Nederland de beschikking krijgen over een woordenboek en een adequate referentiegrammatika. Het Tasjelhiyt Berber van Marokko, 's werelds grootste Berberse taal, heeft noch woordenboek noch referentiegrammatika.

De orale literaturen van Berberse talen zijn eveneens interessante gebieden van onderzoek. Deze orale tradities kunnen het best worden bestudeerd met een open oog voor zowel het eigen Berberse karakter als voor de invloeden vanuit andere tradities, vooral natuurlijk vanuit de orale traditie van Arabische spreektaal. De wereld van de vertellingen, van de gezongen gedichten, van de lokale Berberse vormen van muzikale *performance* zijn rijke en boeiende terreinen van onderzoek. Zelfs als het doel van je veldwerk primair taalkundig is, kom je met de orale traditie in aanraking. Mensen brengen je graag in contact met familieleden die bekend staan als goede vertellers. Men laat je kennismaken met lokaal-bekende troubadours, of met lokale dichters die met hoge scherpe stemmen hun gedichten laten horen tijdens de *ahwash*, de traditionele zang- en dansavonden in Berberse dorpen van Zuid-Marokko.

Nota bene dezelfde vrouw die de ene dag *Tashlhiyt ibzdan* "Tasjelhiyt is urine" heeft gezegd en het Koraan Arabisch ophemelde, zegt de volgende dag dat Berbers van Zuid Marokko zulke liefhebbers van gezongen poëzie zijn dat ze *ayt umarg* worden genoemd, "de mensen van de poëzie". Ze laat merken dat ze zich wel degelijk bewust is van de lokale Berberse cultuur. In de lokale cultuur en oraliteit herkennen mensen zich, de grote Arabisch-islamitische cultuur is ver weg.

Ruime onderzoeksmogelijkheden zijn er ook op het terrein van de Tasjelhiyt Berberse manuscripten afkomstig uit de 15e tot 20e eeuw, geschreven in Arabische letters. Op dit ogenblik zijn er een kleine 500 Tasjelhiyt Berbertalige manuscripten en manuscriptfragmenten beschikbaar voor onderzoek in de collecties van Aix-en-Provence en de Leidse bibliotheek. Het baanbrekende werk van dr. Nico van den Boogert op dit gebied²⁷ heeft een panorama van mogelijkheden geopend en verdient een academisch vervolg.

Berberse talen zijn in de loop der eeuwen door verscheidene andere culturen beïnvloed, culturen die allen hun sporen hebben achter gelaten. Dit is onder meer zichtbaar aan leenwoorden. Zo zijn er enkele woorden geleend uit het Punisch²⁸, en, wat meer, uit het Latijn, in dit geval veelal woorden in de landbouwsefeer. Noord-Afrika maakte immers van de 3e eeuw voor Chr, tot de 5e eeuw na Christus deel uit van Romeins Afrika. Het woord "tuin", Latijn *hortus* is in het Tasjelhiyt Berber *urti*; het woord "ezel", Latijn *asinus* is overgenomen als *asnu*²⁹.

Dat Arabische spreektaal een grote invloed hadden spreekt voor zich. In Berberse talen³⁰ komen zeer veel al dan niet geberberiseerde Arabische leenwoorden voor.

Ook het contact met de Verenigde Oost-Indische Compagnie in de 17e eeuw levert enkele leenwoorden op, waaronder het in heel Marokko voorkomende Berberse woord *atay* "thee", dat voor het eerst door Nederlanders, waarschijnlijk in Agadir³¹ werd geïmporteerd. In het Tasjelhiyt Berberse dialect van Agadir komt het woord *ashibur* voor in de betekenis van "bootman, schipper" en zeer waarschijnlijk afgeleid van het Nederlandse "schipper".

Voorbeelden van leenwoorden uit de tijd van de industriële revolutie zijn de leenwoorden voor kledingstoffen die - net als in Europa - genoemd worden naar de plaats

van productie:

bršhtun “kunstzijde uit Bristol”

lmelf “velours uit Amalfi, Italië”

In de liederen van onder andere de beroemde Tasjelhiyt Berbers zanger Mohammad al-Demsiri horen we zeer recente ontleningen. Hij zingt over de moderne Marokkaanse jeugd met hun belangstelling voor *jido* “judo” en *lkarati* “karate”.

Ook verhalen uit de Berberse orale literatuur kunnen, op vergelijkbare wijze, invloeden uit andere orale tradities zien. Ik geef U een kort voorbeeld uit het Tasjelhiyt Berber³² met een bekend echtpaar in de hoofdrol:

Op een dag vroeg de vrouw van Koning Salomon om een bed van vogelveren. Salomon, onder de plak van zijn vrouw, liet alle vogels bij zich komen en zei dat hij hun veren wilde hebben. De vleermuis kwam als eerste. Hij zei dat hij het heel druk had en hij wilde het liefst snel geplukt worden. Daarom hebben vleermuizen nu geen veren meer. De andere vogels zeiden tegen Salomon: «De uil is er niet!». «Laat hem onmiddellijk hierheen komen» zei Salomon. Toen hij was gekomen zei Salomon: “Waarom was je er niet?” “Sire, ik moest eerst drie problemen oplossen” “Welke problemen?” De uil zei: “Ten eerste: wat is groter, de zee of het vasteland? Ten tweede, wat zijn er meer, dagen of nachten? Ten derde, wie zijn er meer: mannen of vrouwen.” Salomon zei: “En wat heb je gevonden?” “Sire, er is meer zee dan land, want aan het einde der tijden wordt het land verzwolgen door de zee. En er zijn meer dagen dan nachten, want alle nachten met volle maan tellen als dagen.” Salomon zei: “En wat heb je gevonden over mannen en vrouwen?” “Sire, er zijn veel meer vrouwen dan mannen, want alle mannen die zich door een vrouw laten kommanderen moeten als vrouw gerekend worden!” Salomon voelde zich op zijn nummer gezet. Hij stuurde prompt de vogels naar huis.

In dit verhaal zijn de hoofdrolspelers afkomstig uit pre-islamitische verhaaltradities van het Midden Oosten. Een deel van deze tradities, met name wanneer het gaat om Oud-testamentische figuren, zoals Salomon en de koningin van Sjeba, wordt geresumeerd in het wijd en zijd bekende 9e eeuwse Arabische boek *qiṣaṣ al-'anbiyā'* “de verhalen van de Profeten”. Uit de Arabische oraliteit stamt het motief dat Salomon alle talen van mensen, dieren en dijs kent. Verder zijn er duidelijke sporen in dit verhaal te vinden van de motieven uit en structuren van dierfabels uit de Mediterrane Aesopus-traditie.

Een korte, afsluitende opmerking over de maatschappelijke positie van Berberse talen in Marokko. Toen de Fransen Marokko aan het begin van de vorige eeuw koloniseerden lieten ze Berbers de vrijheid om zich in hun eigen taal uit te drukken en volgens hun eigen gewoontes te leven. De bekende *Dahir Berbère* uit 1930 legde deze rechten vast. Na de onafhankelijkheid in 1956 sloeg de situatie radikaal om: Marokko wilde

zich als Arabisch land profileren en dat dwong de Berbertaligen ondergronds te gaan. Berbers begonnen hun afkomst en hun taal te verbergen. Zeker indien omringd door Arabischtaligen schroomde men zich als Berber te presenteren. Dit is een dermate bekend beeld geworden dat het heeft geleid tot een uitdrukking onder de mensen die Marokko veel bezoeken: *Scratch a Moroccan and find a Berber*. Geen van de academische proefschriften die er in de jaren 70-90 in Marokko zijn gemaakt over Berberse talen en culturen, heeft het woord Berber in de titel. Op Marokkaanse universiteiten wordt tot op heden officieel nog steeds geen enkele Berberse taal onderricht.

De laatste twintig jaar zijn er, met name in Marokko en Algerije honderden lokale, nationale en internationale Berberse belangenverenigingen en associaties opgericht die de emancipatie van de Berberse talen en culturen voorstaan en met name streven naar onderwijs in Berberse talen. Twee decennia lang is gedebatteerd over onderwijs in het Berber en men heeft uiting gegeven aan gevoelens van onderdrukt te worden door de nationale politiek van gedwongen Arabisering, of door, zoals men dat zelf heeft genoemd, *le fascisme de la langue unique*.

Recent hebben zich in Marokko, wat de positie van het Berber betreft, opvallende, hoopgevende, ontwikkelingen voorgedaan. In oktober 2001 hield koning Muhammad VI een toespraak waarin hij aankondigde dat er een koninklijk instituut in het leven zal worden geroepen, dat zich zal richten op de Berberse cultuur, door hem *culture amazigh* genoemd. Hij zegt ondermeer:

La promotion de l'amazighe est une responsabilité nationale, car aucune culture nationale ne peut renier ses racines historiques.

Het bevorderen van het Berber is een nationale verantwoordelijkheid, geen enkele nationale cultuur kan zijn historische wortels ontkennen.

Voor de arabisch-islamitische wereld is dit een historische stap: voor het eerst in de geschiedenis erkent de koning van een land dat zich tot nu toe als "Arabisch" land heeft geprofileerd, dat ook het Berber, zoals hij letterlijk heeft gezegd, deel uitmaakt van de nationale identiteit. Muhammad VI liet het niet bij woorden. Na deze proclamatie is de lijst bekend gemaakt met namen van Berberse intellectuelen die dit instituut zullen gaan leiden. Een van de expliciete doelstellingen is de invoering van Berberse talen in het Marokkaanse onderwijs.

5 Slotoverweging

Dames en Heren, ik heb getracht enkele aspecten van de talen en taalgebieden in de opdracht van deze leerstoel onder Uw aandacht te brengen en in een kader te plaatsen.

De belangrijkste boodschap die ik vandaag aan U wil meegeven is de volgende: de Arabische landen en alle andere landen waar vormen van Arabisch een belangrijke rol spelen, kennen een enorme taalkundige en culturele verscheidenheid die niet alleen tot uitdrukking komt in de vele, onderling zeer verschillende *Arabische spreektaalen*, maar vooral ook in een groot aantal *niet-Arabische talen*.

De studie van deze taalkundige en culturele diversiteit in de Arabisch-Islamitische wereld vormt een belangrijke en noodzakelijke wetenschappelijke correctie op het maar al te vaak opgeroepen beeld van een taalkundig homogene Arabische wereld waar alleen “het Arabisch”, lees: het geschreven Modern Standaard Arabisch, telt.

Het woord “Afroaziatisch” in mijn opdracht zie ik als een uitnodiging tot samenwerken met collega’s die zich met Semitische, Koesjitische, Berberse, Tsjadische en Omotische talen bezig houden, alsmede collega’s Egyptologen. De Faculteit der Letteren van de Universiteit van Leiden biedt daarvoor een unieke gelegenheid, omdat het een van de weinige plaatsen in Europa is waar, in verschillende opleidingen, alle taalfamilies binnen het Afroaziatisch worden bestudeerd.

De studie van Zuidsemitische talen heeft al een traditie van ruim vijftig jaar aan onze Universiteit. De Arabist Prof. Kramers doceerde Klassiek Ethiopisch in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw; van 1968 tot 1992 maakten deze talen deel uit van de opdracht van Prof. dr. A.J. Drewes, bij wie ik vanaf 1976 medewerker was.

In 1986 ben ik zelf met Berberse talen aan deze Universiteit begonnen vanuit de gedachte dat dit van belang is zowel voor de studie van talen en culturen van Noord-Afrika als voor de studie van de Afroaziatische taalfamilie.

Voor de ontwikkeling van de vakgebieden Berberse en Zuidsemitische talen is samenwerking op nationaal en internationaal nivo van levensbelang.

6 Dankbetuigingen

Aan het einde van mijn rede gekomen wil ik allen van harte bedanken die aan de vestiging van deze bijzondere leerstoel hebben bijgedragen.

Huidige en vroegere Leden van het Bestuur van het “Oosters Instituut”,

Mijn erkentelijkheid voor het in mij gestelde vertrouwen gaat uit naar U, huidige en vroegere Leden van het Bestuur van het “Oosters Instituut”, met name: Hans de Bruijn, Emeri van Donzel, Barbara Flemming, Niek de Groot van Embden, Johan ter Haar, Remke Kruk, Marcel Kurpershoek, Ted Lagro, Erik Lieftrinck, Coen Oort, Jan Just Witkam. Ik dank U allen zeer voor de inspanningen die U zich hebt getroost voor het instellen van deze leerstoel.

Ik beschouw het als een grote eer om vanwege Uw Stichting deze leerstoel te mogen bezetten, een Stichting die verbonden is met de naam van Christiaan Snouck Hurgronje, een van de grote kenners van de Islam, het Arabisch en Indonesië, een geleerde die ik zelf zeer waardeer vanwege het feit dat hij een van de eerste Nederlandse Arabisten was die zich inspande voor de studie van lokale - in zijn geval Indonesische - talen binnen het islamitisch cultuurgebied.

Zeergeleerde Heer van Donzel, beste Emeri,

Graag wil ik je vanaf deze plaats alle lof toezwaaien voor je toewijding en inspanningen voor de ontwikkeling van de studie van de talen en culturen van het Midden Oosten en

Noord-Afrika. Als voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO), en vooral als hoofdredacteur van de tweede editie van de Encyclopedie van de Islam, het vlaggeschip van de Internationale islamwetenschappen, had je een unieke positie als geleerde collega. Je hebt je vanuit deze positie steeds energiek en onvermoeibaar ingezet voor onze studies. De vestiging van de leerstoel *Afroaziatisch in het bijzonder Berberse en Zuidsemitische talen* aan de Leidse universiteit is grotendeels aan jou te danken.

Hooggeleerde Drewes, beste Bram,

Toen ik als student Arabisch uit Amsterdam ook een aantal colleges Arabisch in Leiden ging lopen, ontdekte ik gaandeweg de interessante vakken die jij daar doceerde. Het was 1968 en je was toen pas in Leiden aangesteld als gewoon hoogleraar Zuidsemitische talen en Vergelijkende Semitische Taalwetenschap. Je hebt me alle hoeken en gaten van de grote, boeiende Zuidsemitische wereld laten zien en ik heb met volle teugen van deze ontdekkingsreis genoten. Van Sabese, Lihyanitische, Aksoemitische, Safaïtische inscripties tot Klassiek Ethiopisch, Amhaars, Silte-Gurage, Maltees, Vergelijkende Semitische taalwetenschap. Altijd waren je colleges voor mij een feest, ze waren altijd tot in de puntjes voorbereid en het resultaat van een grondige kennis van zaken en een grote belesenheid. Jij was een van de weinige semitisten die jarenlang taalbeschrijvend veldwerk had gedaan in Ethiopië, vaak onder moeilijke omstandigheden. Jij kon mijn ontluikende belangstelling voor taalkundig veldwerk, voor problemen van taalbeschrijving, taalvergelijking en voor lokale islamitische culturen herkennen en je hebt deze belangstelling flink in mij aangewakkerd.

Ik heb niet alleen het voorrecht gekend je student en je promovendus te zijn geweest, maar ook je wetenschappelijk medewerker vanaf 1976 tot je emeritaat in 1992. Het was voor mij een periode van samenwerking waar ik met groot genoegen op terugkijk. Jij was in staat ver over de grenzen van je eigen vakgebieden te kijken. Dit kwam tot uitdrukking in je permanente zoektocht naar theoretische onderbouwing van taalfeiten, resulterend in, ondermeer, een voortreffelijk college “Historische taalkunde” dat je in het kader van het studieprogramma Vergelijkende Taalwetenschappen hebt gegeven. Een ander voorbeeld van je brede belangstelling: jij was waarschijnlijk een van de eerste Nederlanders die, in de vroege jaren zeventig, in de gaten had dat er Berbertalige Marokkanen naar Nederland waren gemigreerd en ook op dat gebied stimuleerde je onderzoek waar dat mogelijk was.

Gelukkig brengt je onderzoek je nog regelmatig naar Leiden en kom je me regelmatig in mijn werkkamer op de universiteit opzoeken. Je bent al tien jaar met emeritaat maar je vertelt gelukkig nog steeds even enthousiast over je laatste vondsten of onderzoeksresultaten als vroeger. Ik wens jou en Liza nog vele gelukkige en gezonde jaren toe.

Hooggeleerde Kortlandt, beste Frits,

Ik wil ook jou, beste Frits, hier van harte bedanken voor je inspanningen en zeer inspirerende werkwijze als medepromotor naast Prof. Bram Drewes.

In memoriam Prof. Andrzejewski,

Ik wil vanaf deze plaats ook wijlen Prof. Andrzejewski (hoogleraar Koesjitische talen School of Oriental and African Studies, Londen) herdenken die me vooral in het begin van mijn promotie-onderzoek op het gebied van het Oromo heeft gestimuleerd.

Chère Madame Paulette Galand-Pernet et cher Monsieur Lionel Galand (professeur des langues berbères à la Sorbonne),

Je voudrais exprimer mes sentiments de gratitude à Madame Paulette Galand-Pernet et Monsieur Lionel Galand, qui m'ont toujours inspiré et encouragé, dès mon début sur le domain des études berbères.

Hooggeleerde Ryckmans,

Ik heb na mijn doctoraalexamen een jaar bij U een zeer boeiend college Pre-islamitische epigrafie gelopen in Leuven en daarna hebben we steeds contact gehouden. Ik dank U hartelijk voor de efficiënte en serieuze wijze waarop U, samen met Professor Drewes, de studie van het Pre-islamitische epigrafische materiaal op hout, "de stokjes", ter hand hebt genomen.

Beste collega's berberologen, Nico van den Boogert, Maarten Kossmann, Mohamed Saadouni, Mena Lafkioui en Daniela Merolla in Leiden en Pieter Reesink, Roel Otten, Muhamed El Ayoubi en Abderrahman El Aissati van buiten Leiden.

Nederland heeft een ploeg berberologen waar het trots op kan zijn. Ik prijs me gelukkig dat ik met jullie, in uiteenlopende graden van intensiteit, reeds heb kunnen samenwerken en hoop deze samenwerking nog lang voort te zetten.

Zeergeleerde van den Boogert, beste Nico, en zeergeleerde Kossmann, beste Maarten,

Ik hecht eraan hier mijn bijzondere waardering uit te spreken voor jou, Nico en voor jou, Maarten. Ik heb met jullie gedurende twaalf jaar zeer plezierig en vruchtbaar samengewerkt op het gebied van de berberologie in een aantal NWO-projecten. Ik hoop deze samenwerking nog heel lang te kunnen voortzetten.

Zeer geachte Saadouni, beste Mohamed,

Ik wil ook jou hier als collega en vriend bedanken met wie ik de raadsels en de moeilijkheden, de heerlijkheden en geheimen van het Tasjelhiyt Berber van Zuid-Marokko al jarenlang deel en nog lang hoop te delen.

Zeer geachte collega's van TCIMO, TCNO, VTW en Afrikaanse Taalkunde,

Natuurlijk wil ik ook al mijn collega's van de afdelingen Talen en Culturen van het Islamitische Midden Oosten, Talen en Culturen van het Nabije Oosten, Vergelijkende Taalwetenschappen en Afrikaanse Taalkunde van harte bedanken, alsmede mijn collega's van vergelijkbare afdelingen op andere universiteiten, in het bijzonder: Martin Baasten, Kamil Banak, Uwe Bläsing, Marriëtte van Beek, Joris Borghouts, Petra de

Bruijn, Leon Buskens, Jan Gerrit Derksen, Gerrit Dimmendaal, Faustina Doufikaar-Aerts, Arno Egberts, Jan Fokkelman, Margaretha Folmer, Asghar Seyid Gohrab, Sander de Groot, Bas ter Haar Romeny, Ben Haring, Han den Heijer, Jaap Hoftijzer, Philo Houwink ten Cate, Matt Immerzeel, As'ad Jaber, Bram Jagersma, Hans Jansen, Karel Jongeling, Gual Juynboll, Robert Kerr, Ronald Kon, Dick Koopman, Bert Kouwenberg, Theo Krispijn, Dirk Kruisheer, Luitgard Mols, Harold Motzki, Maarten Mous, Takamitsu Muraoka, Heleen Murre, Ane Nauta, Hannah Neudecker, Herman Obdeijn, Chris Reintges, Thilo Schadeberg, Arie Schippers, Floor Sepmeijer, Pieter Smoor, Willem Stoetzer, Wilfred van Soldt, Klaas Veenhof, Hans van de Velde, Kees Versteegh, Jacques van der Vliet, Arnoud Vrolijk, Jos Weitenberg, Manfred Woidich, Mehmet Yildirim en Erik-Jan Zürcher. Ik heb van velen van U steun, hartelijkheid en vriendschap mogen ervaren.

Lieve Anne,

Ik dank je hier van harte voor de altijd aanwezige, liefdevolle, rustige aandacht die je voor mij en mijn werk hebt. Ik kan alles met je bespreken en dat is voor mij een groot geluk.

Lieve Lukas, Jan en Annelies,

Ik ben ontzettend blij dat ook jullie vandaag bij mijn oratie aanwezig zijn. Ik wil hier ook speciaal Lukas bedanken die met veel inzet en geduld de eerste twee kaartjes die ik in deze oratie heb besproken op de computer heeft samengesteld.

Dames en Heren studenten,

Het "Klassiek Arabisch" wordt "de taal der Engelen" genoemd. Als daarmee bedoeld wordt, dat het een prachtige taal is, dan kan ik dat alleen maar beamen. Niettemin hoop ik bij sommigen van U ook enthousiasme op te kunnen wekken voor de vele andere talen, taalvormen en taaluitingen in Noord-Afrika en het Midden Oosten, zoals die daar door mensen, op de grond, worden gesproken.

Ik heb gezegd.

Noten:

1. Het Oromo is een Koesjitische taal die gesproken wordt in de gehele zuidelijke helft van Ethiopië en in de noordelijke woestijngebieden van Kenya. Met ongeveer 15 miljoen sprekers is het de grootste Koesjitische taal.
2. Een in Oost-Afrika zeer bekende islamitische heilige. Voor voorbeelden van enkele liederen ter lofprijzing van deze heilige zie: Harry Stroomeer, Islamic poetry of Oromos in Northern Kenya, *Afrikanistische Arbeitspapiere* 65, 2001: 71-102.
3. Voor taalkundige overzichtsartikelen over Afroaziatische talen, zie David Cohen, Les langues chamito-sémitiques, in: A. Martinet, Le langage, *Encyclopédie de la Pléiade* 25, (Gallimard) Paris 1968: 1288-1330. Zie ook David Cohen's bijdrage "Les langues chamito-sémitiques", in: J. Perrot, *Les langues dans le monde ancien et moderne*, troisième partie, (Editions du CNRS) Paris 1988: 1-29; en het overzichtsartikel van Richard Hayward, Afroasiatic, in: B. Heine and D. Nurse, *African Languages, an introduction*, Cambridge University Press, 2000: 74-98.
4. In de loop van de geschiedenis heeft het Afroaziatisch ook andere namen gehad, waarvan de bekendste *Semito-Hamitisch* en *Hamito-Semitisch*. Russische collega's spreken meestal van *Afrasian*.
5. In de vroege geschiedenis van de bestudering van het Afroaziatisch, de eerste helft van de 19e eeuw, overheerst de aandacht voor de vergelijkbaarheid met Semitische talen. Klassiek Arabisch, Hebreeuws, Aramees en Klassiek Ethiopisch waren de enige Semitische talen die in deze tijd goed bekend waren. De andere Semitische talen (Akkadisch, Sabees, Ugaritisch, moderne Ethiopisch-Semitische talen, Neo-Aramees, etc.) moesten nog worden ontdekt. In de eerste fase van de ontwikkeling van het Afroaziatisch zien we dat Semitische talen en dan met name het Klassiek Arabisch en Hebreeuws gehanteerd worden als maatstaf voor toelating van talen tot het Afroaziatisch.

Dertien jaar na de ontcijfering van de Egyptische hieroglyphen door Champollion merkte Gesenius in zijn Hebreeuwse grammatica op dat het Hebreeuws persoonlijk voornaamwoord *anoki* "ik" verwant is met 'ink [enek] in het Egyptisch [W. Gesenius, *Thesaurus philologicus criticus linguae Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti*, Leipzig 1, 1835: 126]. Deze gedachte wordt verder uitgewerkt door de Duitse Sanskritist Theodor Benfey in een bijdrage uit 1844 genaamd: *Ueber das Verhältnis der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm*, Leipzig 1844. Hij is de eerste die de taalverwantschap van het Egyptisch met de Semitische taalfamilie vaststelt. De grammaticale en lexicale vergelijking van Semitische talen met Egyptisch heeft daarna in een groot aantal publicaties centraal gestaan [Zie Castellino's voorwoord (*relatione introduttiva* in: F. Pennacchietti en A.

Roccati, *Atti della terza giornata di studi camito-semitici e indoeuropei*, Roma, Università degli Studi "La Sapienza", Dipartimento di Studi Orientali, Studi Semitici, Nuova Serie, 1, 1984: 8-18]. Zie ook Otto Rössler, *Das Aegyptische als semitische Sprache*, in: F. Altheim, R. Stiehl, *Christentum am Roten Meer*, (Walter de Gruyter) Berlin 1971: 262-326.

Ook gelijkenissen van Berberse met Semitische talen zijn al vroeg opgemerkt. Niet de eerste, maar wel de eerste belangrijke auteur in dit verband is Francis Newman [Verschenen als appendix bij Pritchard's, *Researches of the physical history of mankind* 4, London 1844: 617-626]. Hij onderstreept de nauwe morfologische banden van Semitische en Berberse talen. Wat woordvergelijking betreft lijkt hij teleurgesteld. Zijn bijdrage uit 1844 eindigt met de opmerking: *the received doctrines on this subject would seem to justify the inference, that the Berbers are a race anciently connected by blood with the Canaanites and the Ethiopians*.

Het idee van een bijzondere band tussen Semitische en Berberse morfologie vinden we eveneens terug in het werk van de Duitse Afrikanist Otto Rössler. De laatstgenoemde heeft in enkele artikelen, gemaakt in de jaren vijftig tot zeventig van de twintigste eeuw, de visie verkondigd dat Berberse talen een zeer vroege afsplitsing van de Semitische talen zouden kunnen zijn. De discussie over een eventuele bijzondere verhouding tussen Berberse en Semitische talen is ook later doorgegaan, waarbij voorstanders benadrukken dat de morfologische middelen van de verbale systemen in beide groepen zeer vergelijkbaar zijn; tegenstanders verklaren de sterke overeenkomst uit langdurig taalcontact [Zie ook G.R. Castelino, *Berber-semitic contacts in the Verbal system*, in: M. Galley, in collaboration with D.R. Marshall, *Proceedings of the first congress on Mediterranean Studies of Arabo-Berber influence*, Algiers 1973. Zie ook Galand's artikel: *Berbère et "Traits sémitiques communs"*, Groupe Linguistique d'Etudes Chamito-Sémitiques (GLECS) 1983: 463-478].

De eerste bijdrage over Koesjitische talen in vergelijkende zin is het artikel van Heinrich von Ewald: "Ueber die Saho-Sprache in Aethiopien", *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 5, 1844] Ook daar worden de "Semitische" kenmerken opgemerkt. Von Ewald komt tot de conclusie dat het Saho, een taal uit Noord-Eritrea, verwant aan het Somali, een "wurzeltal semitische Sprache ist" (p. 421). Naarmate de studie van Koesjitische talen zich verder ontwikkelt wordt de coherentie binnen deze taalfamilie onduidelijker. De binnen het Koesjitisch onderscheiden groepen (Noord Koesjitisch alias het Bedja, Centraal Koesjitisch alias de Agawtalen, Laagland-Oost Koesjitisch alias de Oromo-Somali groep en Zuid-Koesjitisch, waaronder het Iraqw) geven een taalkundig dermate uiteenlopend beeld dat we, op zijn minst, mogen concluderen dat het laatste woord over de interne classificatie van Koesjitische talen nog niet is gesproken. Volgens het beroemde artikel van R. Hetzron "The limits of Cushitic" [*Sprache und Geschichte in Afrika* (SUGIA) 2, 1980] moet bijvoorbeeld het Bedja apart worden gezet: het is ontegenzeggelijk een Afroaziatische taal, maar (p. 78): *Beja has a number of innovations not shared by any Cushitic language and some pan-Cushitic features are not found in Beja*.

Over de onderlinge taalkundige verwantschap van Egyptisch en van Semitische, Berberse en een deel van de Koesjitische talen, werd men het relatief snel eens.

Veel moeizamer verliep dit in relatie tot Tsjadische en Omotische talen. Het is vooral aan het werk van mensen als Johannes Lukas, Herman Jungrathmaier en Paul Newman te danken dat het Afroaziatische karakter van Tsjadische talen werd aangetoond. De bekende Franse taalkundige en semitist-ethiopist Marcel Cohen twijfelde heel lang. Pas in zijn bekende, maar ook omstreden *Essai Comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique* uit 1947 wordt Tsjadisch met name het Hausa betrokken. Ik verwijs hier korthedshalve naar de oratie van Paul Newman, voormalig hoogleraar Afrikaanse Taalkunde te Leiden over de inpassing van het Tsjadisch binnen het Afroaziatisch [*The classification of Chadic within Afroasiatic*, Leiden 1980].

Tenslotte de zesde Afroaziatische taalfamilie: het Omotisch: In zijn boek *Languages of Africa* (1963) noemde Greenberg een 25-tal talen West-Koesjitisch. De Amerikaanse taalkundige Harold Fleming noemde dezelfde talen Omotisch, naar de Omo rivier in Zuid-West Ethiopië. Hij was ook degene die op woordvergelijking gebaseerde argumenten heeft aangedragen om van deze groep talen een nieuwe tak van het Afroaziatisch te maken. Deze tak van het Afroaziatisch is het minst gedocumenteerd. Er heerst bij sommigen twijfel of Omotisch bij het Afroaziatisch behoort. De oratie van Richard Hayward, hoogleraar talen van Ethiopië aan de Universiteit van Londen behandelt de inpassing van het Omotisch binnen het Afroaziatisch [R.J. Hayward, *The Challenge of Omotic*, School of Oriental and African Studies, University of London, 1995].

Waar morfologische overeenkomsten tussen de Afroaziatische talen vrij duidelijk zijn is dat veel minder het geval met lexicale overeenkomsten. Enkele collega's van het voormalige oostblok zijn erg actief op het gebied van lexicaal onderzoek. Zie bijvoorbeeld: I.M.Diakonoff, A.G. Belova, A.S. Chetverukhin, A. Ju. Militarev, V. Ja. Porkhomovski, O.V. Stolbova, *Historical Comparative Vocabulary of Afrasian*, *St. Petersburg Journal of African Studies* 2, 1994: 5-28. (no 1-71); idem, *St. Petersburg Journal of African Studies* 3, 1994: 5-26. (No. 72-146); idem, *St. Petersburg Journal of African Studies* 4, 1995: 7-38. (No. 147-244); idem, *St. Petersburg Journal of African Studies* 5, 1995: 4-32. (No. 246-318). In dit verband moet ook het bij Brill gepubliceerde, helaas teleurstellende, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary, Materials for a Reconstruction* van V.E.Orel en O.V. Stolbova (Leiden, New York, London 1995) en het veelbelovende, bij dezelfde uitgever begonnen *Etymological Dictionary of Egyptian* door Gabor Takács worden genoemd (volume 1, 1999).

6. Een vergelijkbaar grote expansie doet zich ook voor in oostelijke richting, in de richting van het hedendaagse Irak en Iran, maar dat ligt buiten het onderwerp van deze oratie.

7. Uit Arabische historische bronnen weten we dat de eerste aanzet van deze expansie over Noord-Afrika plaats vond in een vrij korte periode, namelijk tussen 632 na Chr., het sterfjaar van de profeet Mohammed, en 711 na Chr., het jaar van de oversteek van islamitische troepen vanuit Noord-Afrika naar Spanje.
8. Ch. Ferguson, *The Arabic Koinè*, *Language* 35, 1959: 616-630.
9. Ik geef een paar korte voorbeelden om dit punt te onderbouwen:
 1. De grammatika van het Klassiek Arabisch kent zogenaamde zwakke werkwoorden, waaronder de “*mediae geminatae*” (d.w.z. werkwoorden die een identieke tweede en derde wortelconsonant hebben, zie het voorbeeld R-D-D) en “*tertiaie wâw*” en “*tertiaie yâ*” (d.w.z. werkwoorden die een *w* of *y* als laatste wortelconsonant hebben, zie de voorbeelden Gh-Z-W en R-M-Y). In de Klassiek Arabische grammatika worden de volgende vormen van het perfectum van dergelijke werkwoorden onderscheiden (ik geef hier de eerste persoon enkelvoud als voorbeeld):
 - radadtu* “ik heb teruggestuurd”
 - ghazawtu* “ik heb gestreden”
 - ramaytu* “ik heb geworpen”

In alle Arabische spreektaal vind men in dergelijke gevallen een morfologische gelijktrekking: *raddêt*, *ghazêt*, *ramêt* of *raddît*, *ghazît*, *ramît*. We moeten aannemen dat hier sprake is van een oud morfologisch kenmerk van Arabische spreektaal dat met de arabisch-islamitische expansie is verbreid, een kenmerk dat overigens ook is te vinden in een verwante Semitische taal als het Hebreeuws.

2. het element *-in* van de zogenaamde externe meervouden, zoals in *muslim* / *muslimin* “moslim / moslims” moet in de vroegste morfologische laag van de Arabische spreektaal aanwezig zijn geweest, want we vinden dat element in de Arabische spreektaal van Marokko tot Irak. De meervoudselementen van de Klassiek Arabische grammatica *-una* en *-ina* zijn vormen die gereconstrueerd zijn uit archaïsche dichterstaal. Het Arabische externe meervouds-element *-in* heeft duidelijke Afroaziatische cognaten in het Hebreeuwse *-im* en het pan-Berberse *-in*.

3. Het relativum *elli* is zeer verbreid in de Arabische spreektaal en behoort dus tot de oude morfologische laag. Het Klassiek Arabisch *'alladî* is nergens in de spreektaal geattesteerd. Binnen het Semitisch zijn cognaten aanwezig in het Klassiek Ethiopische en Hebreeuwse relativum: *elli*.

4. Ook op lexicaal nivo zien we oude spreektaal-elementen die met de arabisch-islamitische expansie zijn verbreid: alle Arabische spreektaal kennen het werkwoord *shâf*, *yeshûf* “zien”, dat echter niet als Klassiek Arabisch geldt. Ongetwijfeld een oud woord dat met de arabisch-islamitische expansie is verbreid.

Het feit dat er een bundel van vergelijkbare gemeenschappelijke morfologische elementen in de spreektaal aanwezig is, versterkt het argument.

10. Als het juist is, dat het Klassiek Arabisch een door grammatici gemaakte, berede-
neerde taalkundige constructie is op basis van grammatikale verschijnselen in een
corpus van gedichten, dan ligt een belangrijke gevolgtrekking voor de hand: het
Klassiek Arabisch is grotendeels kunstmatig en daarom eigenlijk niet bruikbaar
voor Semitische en Afroaziatische taalvergelijking; een nogal ingrijpende conclusie,
omdat juist het Klassiek Arabisch tot nu toe vaak als een soort “model-semitisch” is
beschouwd.
11. Zie: Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, New York 1967: 103.
12. Beeston, e.a., *Sabaic Dictionary* Leuven 1982: 78, 79: *mkrb* “shrine, temple...”, *krbt*
“blessing, favour”, Klassiek Ethiopisch (Dillmann, *Lexicon Linguae Aethiopiae*,
herdruk Osnabrück 1970: 836) *mekwrâb* “templum...”.
13. Zou Mekka een verkorte vorm kunnen zijn van Makôraba, zoals Rio van Rio de
Janeiro, Casa van Casablanca, etc.?
14. Zie: A.J. Drewes, *Inscriptions de l’Ethiopie antique*, Leiden 1962 en E. Bernand, A.J.
Drewes, R. Schneider, *Recueil des Inscriptions de l’Ethiopie des Périodes Pré-axou-
mite et axoumites*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, tome I: Les docu-
ments (540 p.), tome II Les Planches (233 planches), Paris 1991.
15. Mijn collega Prof. Harold Motzki (Katholieke Universiteit Nijmegen) was zo
vriendelijk mij erop te wijzen dat er onder specialisten op het gebied van de
geschiedenis van de vroege islam een wetenschappelijke discussie gaande is over de
datering van het jaar van de olifant en over het exacte jaar van de geboorte van de
Muhammad. Zie L.I. Conrad, Abraha and Muhammad: some observations apro-
pos of chronology and literary topoi in the early Arabic historical tradition, in:
Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS) 50, 1987: 225-240.
16. Zie: W. Montgomery Watt, *Muhammed at Mecca* (Clarendon Press) Oxford 1953:
109 en volgende.
17. Het Mehri, Soqotri, Jibbali, Harsusi, Hobyot en Bathari zijn de betreffende
Zuidsemitische talen van Jemen en Oman. Overzichtsartikelen: T.M. Johnstone,
The Modern South Arabian Languages, *Afroasiatic Linguistics* 1 / 5: 93-121; M-C.
Simeone-Senelle, The Modern South Arabian Languages, in: R. Hetzron (ed.), *The
Semitic Languages*, London-New York, 1997: 378-423. Zijn het directe of zijdeling-
se afstammelingen van de Zuidsemitische talen van genoemde epigrafische docu-
menten? [Zie voor deze vraag: D. Appleyard, Ethiopic and South Arabian: Towards
a Re-examination of a Relationship, *Israel Oriental Studies* 16, 1996: 203-228.]
Deze talen hebben in de literatuur de verwarrende naam “Modern Zuidarabisch”

gekregen. Het gaat hier echter in alle gevallen om zelfstandige Zuidsemitische talen en niét om vormen van Arabisch.

Vanwege hun archasche structuur zijn deze talen ook binnen de Semitische taalvergelijking van belang. Zie bijvoorbeeld de rol die Rössler aan het Mehri toeschrijft in zijn artikel Verbalbau und Verbalflexion in den semitohamitischen Sprachen, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 100, 1950: 461-514 en zijn artikel Akkadisches und Libysches Verbum, *Orientalia* 20, 1951: 101-107; 366-373. Voor het belang van Mehri binnen de Semitische en Afroaziatische taalvergelijking, zie Viktor Porkhomovsky, Modern South Arabia languages from a Semitic and Hamito-Semitic perspective, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 27, 1997: 219-223.

De reeds genoemde expeditie van Weense Arabisten (W. Hein, D.H. Müller, A. Jahn, M. Bittner) aan het begin van deze eeuw heeft ervoor gezorgd dat deze talen bekend werden. Na de Weense expeditie heeft de Engelse geleerde Johnstone zich intensief met deze talen bezig gehouden. Hij heeft onder meer de Zuidsemitische taal *Hobyot* op de grens van Jemen en Oman ontdekt. De Franse onderzoekers Marie-Claude Simeone-Semelle en Antoine Lonnet (beide van het CNRS) hebben deze Zuidsemitische talen de laatste twintig jaar middels intensief veldwerk onderzocht.

18. Er is in Jemen een ontharingscrème voor dames in omloop van het merk “The Queen of Sheba”, hetgeen mij een duidelijke, recente verwijzing lijkt naar dit verhaal.
19. Zie bijvoorbeeld het commentaar van al-Bayḏāwī bij soera 27.
20. Zie: E. Ullendorff, *Ethiopia and the Bible (The Schweich Lectures)* London 1968: 137.
21. Zie de uitgave van de Ethiopische tekst en de vertaling van Carl Bezold, *Kebra Nagast*, München 1905. Zie ook E. Ullendorff, *Ethiopia and the Bible (The Schweich Lectures)*, London 1968: 140.
22. E. Littmann, *The legend of the Queen of Sheba in the tradition of Axum*, Leiden 1904. Zie ook E. Ullendorff, *Ethiopia and the Bible (The Schweich Lectures)*, London 1968: 142.
23. Voor een taalkundig overzicht van Berberse talen, zie Lionel Galand’s bijdrage “Le berbère”, in: J. Perrot, *Les langues dans le monde ancien et moderne, troisième partie: Les langues chamito-sémitiques*, (Editions du CNRS) Paris 1988: 207-242; 303-306.

24. Lionel Galand schat het aantal berbertaligen in Libië op 23% van de totale bevolking, zie “Berbers” in: *Encyclopaedia of Islam* (second edition) 1: 1177. Deze schatting lijkt aan de hoge kant.
25. Otto Rössler, Akkadisches und Libysches Verbum, *Orientalia* 20, 1951: 101-107; 366-373. Idem, Der semitische Character der libyschen Sprache, *Zeitschrift für Assyriologie* 50, 1962: 121-150.
26. Het boek van Maarten Kossmann *Essai sur la phonologie du proto-berbère*, (Rüdiger Köppe) Köln 1999, is een van de weinige, belangrijke, recente bijdragen op het gebied van de Vergelijkende Berberse taalkunde.
27. Nico van den Boogert, *The Berber Literary Tradition of the Sous* (Publication of the The Goeje Fund, 27; Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), Leiden 1997.
28. Zie: Werner Vycichl, Punischer Spracheinfluss im Berberischen, *Journal of Near Eastern Studies* 11, 1952: 198-204.
29. Zie: Hugo Schuchhardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen, *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. Hist. Klasse Sitzungsberichte*, 188 Band, 4. Abhandlung (Vorgelegt in der Sitzung am 17 april 1918) Wien.
30. Voor ontleningen uit het Arabisch, zie: Les emprunts arabes, in: Salem Chaker, *Textes en Linguistique berbère*, (CNRS) Paris 1984: 216-229; en de doctoraalscriptie van Fatima Agnaou, *The Integration of Arabic Loan-Words in Berber (Dialect of Tachelhiyt)*, Rabat 1981.
31. Agadir was een van de vele belangrijke factorijsteden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Boven de toegangspoort van de door de aardbeving van 1960 verwoeste burcht van Agadir is nog steeds het logo van de VOC te zien met links daarvan de Nederlandse tekst: “Vreest God ende eert den Koning”.
32. Een Tasjelhiyt Berberse tekst uit A. Roux, *Récits, Contes et Légendes Berbères en Tachelhiyt*, (voorlopige, gestencilde editie) Rabat 1942: 73.

